

Het Lucifer effect

© Nederlandse vertaling en inleiding: Rein Gerritsen en Pleun van Vliet

Vormgeving: Marc Suvaal

Nederlandse rechten: Lemniscaat b.v., Rotterdam, 2010

ISBN 978 90 477 0255 9

NUR 740

© Philip G. Zimbardo, Inc., 2007

Philip G. Zimbardo has asserted his right to be identified as the author of this Work in accordance with the Copyright, Designs and Patents Act 1988.

Oorspronkelijke titel: *The Lucifer Effect: Understanding How Good People Turn Evil*

Published by arrangement with Brockman, Inc., New York, NY

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, geluidsband of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Druk: Drukkerij Wilco, Amersfoort

Bindwerk: Stronkhorst – Van der Esch, Groningen

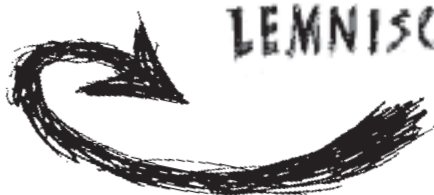
Dit boek is gedrukt op milieuvriendelijk, chloorvrij gebleekt en verouderingsbestendig papier en geproduceerd in de Benelux, waardoor onnodig milieuverontreinigend transport is vermeden.

HET PHILIP
ZIMBARDO
LUCIFER
EFFECT

HOE GEWONE MENSEN
ZICH LATEN VERLEIDEN
TOT HET KWAAD

LEMNISCAAT

Inhoud

Voorbij Goed en Kwaad: Inleiding door Rein Gerritsen en Pleun van Vliet

Philip Zimbardo, *Het Lucifer Effect*

Voorwoord bij de Nederlandse uitgave

Inleiding

1 De psychologie van het kwaad: situatiegebonden karakterveranderingen

2 Zondag: onverwachte arrestaties

3 Maandag: het eerste vernederingsritueel

4 Maandag: opstand onder de gevangenen

5 Dinsdag: een dubbele tegenslag: bezoekers en opstandelingen

6 Woensdag: alles loopt in het honderd

7 De macht van een hoorzitting

8 Donderdag: de realiteit doet haar intrede

9 Vrijdag: de camera zoomt uit

10 Betekenis en boodschap van het SPE: de alchemie van karaktertransformaties

11 Het SPE: ethiek en aanvullingen

12 Onderzoek naar sociale dynamica: macht, conformisme en gehoorzaamheid

13 Onderzoek naar sociale dynamica: deïndividuatie, ontmenselijking en het kwaad van de passiviteit

14 Mishandeling en marteling in Abu Ghraib: wie waren er betrokken bij de verschrikkingen en waarom?

15 Het systeem in de beklagdenbank: de medeplichtigheid van het opperbevel

16 Weerstand tegen situationele invloeden en een pleidooi voor heroïek

Nawoord bij de Duitse uitgave

Noten

Dankwoord
Over de auteur
Register

Vorbij Goed en Kwaad

Inleiding door Rein Gerritsen en Pleun van Vliet

Hoe kwetsbaar zijn wij, net als Gods favoriete engel Lucifer, voor de verleiding om anderen het ondenkbare aan te doen?

– Philip Zimbardo, *Het Lucifer Effect*

Er is veel kwaad in de wereld, maar echt slechte mensen zijn – evenals echt goede – zeldzaam. Hoe is het dan mogelijk dat er tussen mensen zoveel slechte dingen gebeuren – dat mensen elkaar uitmoorden, martelen, verkrachten, uitbuiten, vernederen, bestelen, beliegen en bedriegen – terwijl de meesten van hen niet echt slecht zijn?

In de jaren zestig toonde de Amerikaanse onderzoeker Stanley Milgram aan dat gewone burgers bereid zijn een (door een acteur gespeeld) onschuldig slachtoffer elektrische schokken van een hoog voltage te geven, wanneer zij daartoe bevolen worden door een persoon met autoriteit. Milgrams bevindingen schokten een wereld die in de veronderstelling verkeerde na Auschwitz het credo ‘dit nooit weer’ afdoende in praktijk te hebben gebracht. Zijn experimenten vormden een extra waarschuwing voor al diegenen die meenden na de Tweede Wereldoorlog voldoende lering te hebben getrokken uit afschuwelijke feiten. Opnieuw nam men zich voor: ‘Dit nooit weer!’

In maart 2010 bewees het Franse televisieprogramma *Le Jeu de la Mort* (‘Het Spel van de Dood’) echter dat het menselijke geheugen en geweten onveranderlijk slecht opgewassen blijken tegen psychologische krachten die bepaalde omgevingen op onze moraliteit uitoefenen. Met een hoofdprijs van een miljoen euro in het verschiet, bleken verscheidene kandidaten bereid een tegenspeler *live* een reeks elektrische schokken van 460 volt toe te dienen.

Wat denkt *u*? Zou u *zelf* in staat zijn een onschuldig slachtoffer een dodelijke schok van 460 volt te geven als daar een aanzienlijke beloning voor in het vooruitzicht werd gesteld? U denkt van niet, *natuurlijk* niet. Maar dat denkt jammer genoeg iedereen. Net als in Milgrams experimenten bleek in *Le Jeu de la Mort* dat tachtig procent van de kandidaten in staat is een (opnieuw door een acteur gespeeld) weerloos slachtoffer te martelen of zelfs te doden. Hebben we dan niets van het verleden geleerd? Of verhinderen onbekende krachten ons onze kennis in daden om te zetten?

De Amerikaanse sociaal psycholoog Philip Zimbardo betoogt, aansluitend bij de bevindingen van Milgram, dat goede mensen in moordenaars kunnen veranderen zonder dat er sprake is van boze opzet – net zoals Gods

lievelingsengel transformeerde tot de aartsslechterik Lucifer – als ze door specifieke omstandigheden onder druk worden gezet. Dit verschijnsel is bekend geworden als *Het Lucifer Effect*. Hij schreef er het boek over dat nu voor u ligt.

Zimbardo begint *Het Lucifer Effect* met uit te leggen dat kwaadaardigheid in de meeste gevallen niet te wijten is aan ziekelijke karaktertrekken van afwijkende individuen, maar eerder het resultaat is van ziekmakende omstandigheden die de normale mensen tot ‘het kwaad’ verleiden. Hij beschrijft de specifieke kenmerken van dergelijke situaties, legt vervolgens uit hoe ze ons aanzetten tot kwaadaardig gedrag en geeft ten slotte handreikingen waarmee we deze krachten kunnen herkennen en weerstand kunnen bieden aan hun verleiding.

8

Zimbardo's betoog vormt een uitnodiging tot een reis, maar zoals hij de lezer waarschuwt: het zal geen pleziertrip worden. Deze reisleader voert ons mee naar Rwanda, waar hij vertelt over doodgeknuppelde Tutsi-kinderen en een Rwandese Minister van Vrouwenzaken met de bijnaam ‘Minister van Verkrachting’; hij maakt tussenstops bij de afslachting van burgers in My Lai, de massamoord in Srebrenica, grootschalige verkrachtingen in Nanjing en racistische lynchpartijen in Amerika, om voorlopig te eindigen bij de mishandeling van gedetineerden in de gevangnissen van Abu Ghraib en Guantanamo Bay.

Met deze reis wil hij bewerkstelligen dat wij oog krijgen voor de relatie tussen ‘de Persoon’, ‘de Situatie’ en ‘het Systeem’, een relatie die bij alle tussenstops de voedingsbodem heeft gevormd voor het kwaad dat er door gewone mensen werd begaan. Dat dit een ongebruikelijke en onverkwikkelijke tournee zal worden, moge duidelijk zijn. Maar aan het einde ervan gloort er hoop: dan richt Zimbardo zich op omstandigheden die in gewone mensen het goede opwekken en die ieder individu – ongeacht zijn of haar karakter – ertoe in staat stellen uit te groeien tot een held voor de mensheid. Want als Zimbardo één ding wil, dan is dat het kwaad bestrijden waar het de kop opsteekt. En daarvoor neemt hij allereerst zijn eigen handel en wandel kritisch onder de loep.

Een wereldberoemd straatschoffie

Philip Zimbardo weet als geen ander waar hij het over heeft. Geboren in 1933 in de armste wijk van New York City, The South Bronx, groeide Zimbardo op straat op, van zich afslaand, stelend en vechtend, totdat hij uiteindelijk gekozen werd als bendeleader. ‘Ik leerde al op jonge leeftijd alles over macht, agressie, vooroordelen, discriminatie en geweld’, herinnert hij zich in een interview met *Elsevier*.¹

Nadat hij was gepromoveerd in de sociale psychologie, verwierf Zim-

bardo bekendheid als de bedenker en uitvoerder van het Stanford Prison Experiment uit 1971. Vierentwintig jonge, gezonde, ‘normale’ studenten kregen willekeurig de rol van bewaker of gevangene toebedeeld in een nabootste gevangenis in de kelder van de Universiteit van Stanford. Hoewel het de bedoeling was het experiment twee weken te laten duren, liep het al snel uit de hand: binnen zes dagen veranderden de studenten in machtswellustelingen met opgeblazen ego’s of verwarde zielenpieten met gedragsstoornissen. Het experiment moest uit ethische overwegingen voortijdig beëindigd worden.

Ondanks de wereldwijde faam die dit experiment hem opleverde, werd Zimbardo zo diep geraakt door zijn betrokkenheid bij en verantwoordelijkheid voor de rampspoed die het over de deelnemers afriep, dat hij ruim dertig jaar niet in staat was een boek te schrijven over wat er tijdens dit onderzoek precies was voorgevallen. Pas op 28 april 2004, toen hij in een hoteltkamer op de televisie de weerzinwekkende ‘prijfsfoto’s’ zag passeren die bewakers van de Abu Ghraib-gevangenis van hun mishandelde gedetineerden hadden gemaakt, realiseerde hij zich dat zijn bevindingen uit 1971 universele geldigheid hadden. Wat er op de Abu Ghraib-foto’s stond afgebeeld, week immers niet sterk af van wat hij in zijn eigen Stanford Prison had zien gebeuren.

In datzelfde jaar trad Zimbardo tijdens het Abu Ghraib-proces op als getuige-deskundige voor een Amerikaanse militair die beschuldigd werd van martelpraktijken. Gaandeweg werd het hem duidelijk dat diens uitwassen niet het gevolg waren van individuele pathologie, maar van een van hogerhand goedgekeurde groepsdynamiek. Terwijl opzettelijke blootstelling aan extreme koude en lawaai, slaapdeprivatie, opsluiting in krappe ruimtes en *waterboarding* internationaal geschaard worden onder misdaden tegen de menselijkheid, werden deze methoden om krijgsgevangenen te ondervragen officieel goedgekeurd door de CIA. Sinds augustus 2009 wordt dan ook onderzocht – mede op instigatie van Zimbardo – of de CIA hiervoor berecht kan worden.

In 2007, zesendertig jaar na het Stanford Prison Experiment, publiceerde Zimbardo zijn levenswerk *The Lucifer Effect*. Het boek is sindsdien in meer dan tien talen vertaald, nu ook in het Nederlands. In het eerder aangehaalde interview met *Elsevier* neemt Zimbardo volledige verantwoordelijkheid voor wat er in 1971 is voorgevallen in die duistere kelder van de Universiteit van Stanford:

Ik heb het experiment bedacht en gerechtvaardigd; ik heb de gevangenisituatie geschapen; ik heb het onderzoek in gang gezet; ik heb de regels bepaald; ik heb het gedrag van de bewakers gesanctioneerd; ik heb het zes dagen laten voortduren; ik heb er een eind aan gemaakt.

Ik was dus volledig verantwoordelijk voor het stelsel dat de situatie schiep waarin de bewakers zich gingen misdragen.

Het Lucifer Effect is echter meer dan een omvangrijk *mea culpa*. Het Stanford Prison Experiment vormt voor Zimbardo een opstap om uit te leggen hoe gewone mensen, in weerwil van hun beste bedoelingen, er toch toe kunnen worden verleid om hun medemensen onvoorstelbare wreedheden aan te doen als ze onvoldoende gewapend zijn tegen de kracht van omstandigheden.

10

Het Stanford Prison Experiment nader onder de loep

In het denken van bijna alle Amerikaanse sociaal psychologen uit de naoorlogse periode stond de Holocaust centraal. Hoe was het mogelijk dat doodgewone Duitsers in moordenaars en beulen veranderden? ‘Daarover werd in kringen van Europese sociologen en psychologen uitvoerig gefilosofeerd en gedebatteerd. Maar wij Amerikanen doen liever praktische onderzoeken naar wat nou dat slechte gedrag in mensen naar boven haalt’, aldus Zimbardo tijdens een gesprek met ondergetekenden in Amsterdam, eind 2009.

De eerdergenoemde Stanley Milgram wilde van zijn leraren weten, toen hij nog een Joodse jongen was, of Amerikanen in staat zouden zijn om hetzelfde te doen als de nazi’s. ‘De leraren bezwoeren Stanley’, vertelt Zimbardo, ‘dat in Amerika zo iets niet zou kunnen, want Amerikanen zouden daarvoor veel te vrijheidslievend en onafhankelijk zijn.’ In 1963 toonde Milgram aan dat ook Amerikanen elkaar willens en wetens konden martelen als ze hiertoe de opdracht kregen van iemand die ze als autoriteit zagen en accepteerden. Veel Amerikanen ervoeren de resultaten van deze experimenten als een klap in hun democratische gezicht. ‘In die maatschappelijke context kwam vanzelf de vraag naar boven waarom Amerikaanse gevangenen zo gewelddadig zijn. Wat lokt het kwalijke gedrag van de bewakers en gevangenen uit en hoe valt de situatie te verbeteren?’

Als jeugdige bendeleider in The South Bronx had Zimbardo gezien dat veel van zijn vrienden en kennissen die wegens geweldsdelicten of op grond van de Opiumwet in de gevangenis terecht kwamen, na verloop van tijd nog gewelddadiger en nog verslaafder de gevangenis uitkwamen dan dat ze erin waren gegaan. Zimbardo vatte dit op als een teken dat het westerse, op Amerikaanse leest geschoede gevangenisstelsel slecht functioneert. In pragmatisch opzicht werkt dit systeem niet, omdat het er niet in slaagt criminelen van nieuwe antisociale daden te doen afzien: meer dan 75 procent van de ex-gevangenen recidiveert.² In humanitair opzicht getuigen de aanhoudende berichten over wandaden in gevangenen bovendien van de

fundamentele onmenselijkheid van een systeem dat de meeste gevangenen alleen maar (meer) haat en afkeer jegens autoriteiten inboezemt.³ Als dit systeem al een effect heeft, dan is dat een effect dat leidt van kwaad tot erger. Zo schreef een ex-gedetineerde ooit aan Zimbardo:

Weet u, ik heb zevenendertig maanden in de isoleercel gezeten. Ik wil niet meer stelen. Nooit meer... Dat wil niet zeggen dat ik geresocialiseerd ben. O nee. Ik wil moorden. Ik vermoord iedereen die probeert me mijn menszijn af te pakken.⁴

11

Wanneer een sociaal systeem dat noodzakelijk wordt geacht door de samenleving, zoals een gevangenis, niet de functie vervult die we wensen, dan moeten we op zoek gaan naar een oorzaak voor het falen om tot een doeltreffende oplossing te komen.

De meest gehanteerde verklaring voor het slechte functioneren van het gevangeniswezen en de beklagenswaardige psychische staat van zijn bewoners (zowel bewakers als gevangenen) wordt geleverd door de *dispositionele hypothese*: men veronderstelt dat het disfunctionerende systeem een afspiegeling vormt van de pathologie van degenen die het bevolken, zoals het 'sadistische karakter' van de bewakers, of de 'antisociale trekken' van de gevangenen die als vanzelf een brute bejegening rechtvaardigen, aangezien zij toch niet voor rede vatbaar zijn. Voorstanders van het gevangenisstelsel zoeken de oorzaak van dit falen in de criminogene dispositie (aanleg) van de gedetineerden; tegenstanders benadrukken de pathologie van de bewakers. Beide visies draaien om het persoonlijk falen van het individu, al dan niet veroorzaakt door een psychiatrische aandoening.

Zimbardo vond de dispositionele hypothese echter simplistisch. Deze leidde de aandacht af van de complexe sociale, economische en politieke krachten die tezamen de leefwereld van een gevangenis gestalte geven. Of zijn alternatief, de *situationele hypothese*, nochtans waar was, viel in een *real-life setting* moeilijk te onderzoeken. In een echte gevangenis hebben we niet alleen te maken met de context van het gevangeniswezen en de invloed daarvan op gedrag, maar ook met bewakers en gevangenen wier karakter allang chronisch beïnvloed is door elkaar en door die omgeving. Anders gezegd: karakter en situatie zijn in een *real-life setting* nauwelijks meer te onderscheiden in hun effect op gedrag. Om te onderzoeken welke factor meer kracht uitoefent op het gedrag dat we zo vaak in gevangenissen zien optreden, had Zimbardo dus een 'nieuwe' gevangenisituatie nodig waarbinnen het karakteristieke gevangenis milieu zo goed mogelijk werd nagebootst (de factor context), maar waarvan de bewoners voorafgaand aan het experiment niet te onderscheiden waren van de rest van de normale populatie (de factor karakter).

Bij de opzet van hun Stanford Prison Experiment uit 1971 verwachtten Zimbardo en zijn medewerkers dat de context van een gevangenis méér zou bijdragen aan pathologisch gedrag dan het karakter van haar bewoners, en dat kennis van de effecten van deze context méér zou bijdragen aan een oplossing voor het disfunctionerende gevangeniswezen dan de dispositionele hypothese. Zij toetsten deze verwachting door ‘gezonde’ vrijwilligers (personen die in vergelijking met de algemene populatie ‘gemiddeld’ scoren op pathologische karaktertrekken) *at random* de rol van bewaker of gevangene te geven in een gesimuleerde gevangenisomgeving. De onderzoekers voorspelden daarnaast dat degenen die de rol van bewaker kregen toebedeeld, zich significant anders zouden gedragen dan de personen die de rol van gevangene hadden gekregen, wat betreft interactiestijl, emotionele reactie, pathologie, zelfwaardering en coping.

Binnen enkele dagen was er weinig meer over van de ‘normale’, gezonde Amerikaanse jongens die geselecteerd waren voor dit experiment. Al snel identificeerden voorheen niet-sadistische deelnemers zich in die mate met hun rol als bewaker, dat ze plezier kregen in het vernederen en pijnigen van anderen, of wisten ‘stabiele’ personen zich in hun rol als gevangene niet langer te verweren tegen de emotioneel ontregelende bejegening die hen ten deel viel.

Hieruit blijkt dat de eerdergenoemde dispositionele hypothese vermoedelijk onjuist is. Dat wil zeggen: men hoeft geen slecht karakter te hebben om binnen een bepaalde context tot slecht gedrag over te gaan. Bovenal: slecht gedrag is in zo’n context geen uitzondering, terwijl een slecht karakter dat wel is (vergeleken met de gehele populatie). Dit betekent dat pathologisch gedrag, althans in een gevangenissituatie, eerder aan de pathologie van die context toegeschreven moet worden dan aan individuen. De gevangenissituatie zoals die hier werd nagebootst, is wellicht niet de enige, maar in zichzelf wel voldoende oorzaak voor het geobserveerde gedrag. Deze bevinding stemt overeen met die van Milgram, met dat verschil dat in Zimbardo’s experiment de resultaten niet alleen konden worden toegeschreven aan de druk van een externe autoriteit.

Een vraag die naar aanleiding van het Stanford Prison Experiment vaak gesteld wordt, is in hoeverre de resultaten generaliseerbaar zijn naar een echte gevangenissituatie.⁵ Literatuur- en veldonderzoekers hebben laten zien dat in de nagebootste gevangenis een aantal bepalende factoren uit de werkelijkheid ontbreekt, zoals extreem fysiek geweld, homoseksuele verkrachtingen, corrupte bewakers, racisme, martelingen, ‘vrijwillige bijdragen aan medisch onderzoek’, doodsb bedreigingen, de immense psychische druk en het vooruitzicht gemiddeld twee jaar in dit soort omstandigheden te moeten doorbrengen.⁶ Het feit dat Zimbardo en zijn assistenten onder minder ernstige omstandigheden tóch vergelijkbaar gedrag bij de deelne-

mers wisten op te roepen, pleit eerder vóór dan tegen hun conclusie. Anders gezegd: in een echte gevangenis zijn de gevolgen nóg ernstiger.

Aantonen dat een situatie zoveel invloed kan uitoefenen op gedrag, staat niet gelijk aan het verklaren van dat effect. In het bijzonder moeten we hier de vraag stellen hoe een illusie – de nepgevangenis – zo echt kon worden voor alle deelnemers aan dit experiment. Het antwoord op deze vraag moet volgens Zimbardo gezocht worden in de werking van macht: bewaker zijn betekent niet alleen een sociaal geaccepteerde rol vervullen, maar gaat ook gepaard met sociale status (machthebber zijn), een afgebakende groepsidentiteit (een uniform dragen) en bovenal de nagenoeg ongelimiteerde vrijheid om controle uit te oefenen op het leven van anderen door middel van sancties, straf, bevelen en dreigen met fysiek geweld. Anders dan in het dagelijks leven hoeft een bewaker zijn eisen tegenover de gevangene niet rationeel te verantwoorden: bevel is nu eenmaal bevel; het moet opgevolgd worden. Veel bewakers uit Zimbardo's experiment gaven tijdens de *debriefing* aan dat dit soort macht weliswaar beangstigend is, maar ook heerlijk aanvoelt.

Een analyse van machtsuitoefenend gedrag door de bewakers tijdens dit experiment laat twee belangrijke mechanismen zien. Ten eerste is het niet zo dat alle bewakers begonnen met gedrag van een hoog agressief niveau: agressie had eerder de neiging stapsgewijs toe te nemen. Bijvoorbeeld: een bewaker nam een dreiging waar bij een gevangene en reageerde hierop met machtsuitoefening en agressie. Vervolgens werd dit agressieve gedrag de *baseline* voor de reactie van een bewaker tijdens een volgende bedreiging. Ten tweede werd de stapsgewijze versterking gestimuleerd door het feit dat de meest agressieve of vijandige bewaker van een ploeg onmiddellijk werd gezien als 'de leider', wiens voorbeeld nagevolgd moest worden. Zo bleek dat de 'rechten' van de gevangenen die vooraf door de onderzoekers omschreven waren, zoals eten en slapen, al snel zonder protest van de andere bewakers werden omgevormd tot 'beloningen' door agressieve leiders.⁷

Dit 'voorbeeldgedrag' maakte de gevangenen al snel duidelijk dat willekeurige machtsuitoefening het belangrijkste was waar het in de gevangenis om draaide, wat tevens het egocentrische gedrag van de gevangenen uit Zimbardo's experiment verklaart. In eerste instantie waren de gevangenen verbijsterd over hun gebrek aan privacy en de onderdrukkende sfeer van hun omgeving. Daarna kwamen ze in verzet. Toen dat niets bleek uit te richten, vormden ze een gezamenlijke klachtencommissie waar de bewakers ook niet van onder de indruk bleken. En toen richtten ze zich louter op hun eigen lijfsbehoud, onder andere door te collaboreren met de bewakers, in totale apathie te verzinken (aangeleerde hulpeloosheid als reactie op de onvoorspelbaarheid van de omgeving) of simpelweg hun verstand te verliezen. Hun hulpeloze gedrag leidde niet tot een afname van de agressie bij de

bewakers, maar juist tot een toename, wat aantoont dat zowel bewakers als gevangenen binnen de context van een gevangenis veroordeeld zijn tot een destructieve symbiose.

Erving Goffman: ‘totale inrichtingen’

14

Volgens de eerdergenoemde dispositionele hypothese zouden zowel gevangenen als bewakers blijken geven van een krachtige, inherente neiging tot gestoord gedrag. Deze hypothese is op z'n zachtst gezegd onwetenschappelijk, want er heeft nog nooit een longitudinaal onderzoek plaatsgevonden naar de aanwezigheid van zulke criminogene factoren. Bovendien is de hypothese onwaarschijnlijk, al was het alleen maar doordat bewakers, krachtens hun beroepsmatige aanwezigheid in gevangenissen, deel uitmaken van wat wij graag als de ‘normale’ en ‘gezonde’ populatie beschouwen. Beter kan men hun beider afwijkende gedrag verklaren als een *reactie* op de ongezonde omgeving waarin zij zich al dan niet vrijwillig geplaatst zien. Deze omgeving vertoont een aantal kenmerken van wat de socioloog Erving Goffman ooit omschreef als ‘totale inrichtingen’⁸ en waarvan bekend is dat zij deviant gedrag bij anderszins gezonde individuen kunnen uitlokken. Welke kenmerken zijn dat?

Een ‘totale inrichting’ kenmerkt zich als eerste door de mate waarmee zij haar bewoners isoleert van de rest van de samenleving: hoge muren, prikkeldraad, een slotgracht, deuren met sloten, getraliede ramen en een zeer beperkt en strikt gereguleerd contact met de buitenwereld hebben de functie om met name de gevangene af te schermen van de rest van de sociale gemeenschap. In psychologisch opzicht betekent dit dat de oorspronkelijke identiteit van een gevangene – die voorheen gevormd en gelegitimeerd werd door zijn sociale contacten en persoonlijke leefomgevingen – na intrede in een gevangenis *afsterft*. Dit mechanisme wordt versterkt door het afnemen van persoonlijke bezittingen, het vervangen van de naam door een nummer en gedwongen contact met mensen die de gevangene wellicht nooit als gezelschap zou hebben uitgezocht.

In een dergelijke omgeving wordt het mensen onmogelijk gemaakt om effectief gebruik te maken van de copingmechanismen en andere manieren om psychische spanning te reguleren die zij in hun normale leven hebben geleerd. Het gedwongen groepsleven in een gevangenis waarin iedere activiteit van hogerhand wordt bepaald en gezamenlijk wordt uitgevoerd, leidt er daarnaast toe dat de mogelijkheden om de eigen individualiteit tot uitdrukking te brengen en die van anderen vanuit een moreel perspectief te blijven waarnemen, sterk worden ingeperkt. Dit leidt er, aldus Goffman, in veel gevallen toe dat de gevangene een nieuw pad inslaat in zijn ‘morele carrière’. Tenslotte bestendigt de streng bewaakte sociale scheiding tussen

gevangenen en gevangenispersoneel dat beide groepen stereotiepe vijandbeelden over elkaar ontwikkelen die tot uitdrukking komen in een wederzijdse agressieve en gewelddadige bejegening, waardoor de bewoners hun psychische balans niet langer in de hand hebben.

Zowel gevangenen als bewakers zouden er dus bij gebaat zijn wanneer dergelijke omgevingen worden opgeheven of als op z'n minst de ziekmakende aspecten ervan worden aangepast. De Inspectie voor Sanctietoepassing meldt echter al jaren dat de preventie van geweld in Nederlandse gevangenissen tekortschiet.⁹ En ondanks het feit dat Justitie sinds 2007 gedwongen is meer geld uit te trekken voor psychiatrische zorg (kosten die voordien ten laste kwamen van de AWBZ)¹⁰, ontvangt vijftig procent van de gevangenen met een psychische stoornis geen adequate psychomedische behandeling, terwijl zij daar op grond van het equivalentieprincipe wel recht op hebben en de samenleving ermee gediend is wanneer hiermee de kans op recidive wordt teruggedrongen.¹¹ Aanpassing van de ziekmakende omgeving om gestoord gedrag onder gevangenen en bewakers terug te dringen, laat dus op zich wachten. Hoe komt dat?

Volgens Goffman valt deze nalatigheid toe te schrijven aan het feit dat de regels die binnen 'totale inrichtingen' gelden, in de eerste plaats bedoeld zijn om de autoriteit van het instituut te beschermen en niet primair ontworpen worden om het welzijn van de bewoners te dienen. Men zou kunnen zeggen dat de autoriteiten van een gevangenis zichzelf daarmee buiten de contextuele orde stellen die zij aan gevangenen en bewakers opleggen. De personen die zich boven aan de machtshierarchie van een totale inrichting bevinden, ontwerpen weliswaar de regels waaraan de omgeving van de bewoners moet voldoen, maar zij nemen daar zelf geen deel aan. Zij trekken er wel profijt van, bijvoorbeeld in de vorm van een hoog salaris, maatschappelijk aanzien en status, wat een extra stimulans vormt om de omgeving niet te veranderen.

Deze machtselite oefent, zoals dat in dit boek beschreven wordt, 'systemische macht' uit en is daarmee de eindverantwoordelijke voor de ziekmakende consequenties van de omgeving die zij zelf ontworpen heeft. Kenmerkend voor systemische macht is dat deze, ondanks de nadelige gevolgen en het grote risico op machtsmisbruik, lange tijd kan blijven voortbestaan. Begeleidende of superviserende organen hebben relatief weinig invloed op wat er binnenshuis gaande is, misstanden worden uit angst voor repercussies zelden gemeld en excessen worden door de interne autoriteit regelmatig met de mantel der liefde bedekt, wegverklaard door middel van een rationaliserende ideologie ('we moeten nu eenmaal bezuinigen') of simpelweg in de doofpot gestopt.

Nederlandse voorbeelden van machtsmisbruik

door ‘totale inrichtingen’

16

De kracht van Zimbardo's analyse is dat deze zich niet beperkt tot gevangenis-situaties, maar gegeneraliseerd kan worden naar alle situaties waarin er duidelijk sprake is van een machthebbende partij die een andere partij met een lagere status controleert, waardoor machtsmisbruik of erger mogelijk wordt gemaakt. En deze situaties worden in het leven geroepen door vele uiteenlopende systemen in welke vorm of hoedanigheid dan ook: gevangeniswezen, onderwijssysteem, regering, leger, politiekorpsen, ontgroening-commissies, enzovoort.

Ook binnen de ‘normale’ en ‘gezonde’ Nederlandse samenleving kennen we een aantal ‘totale inrichtingen’ waarvan in de afgelopen jaren bekend is geworden dat misstanden er eerder regel dan uitzondering zijn. Hierbij valt op dat juist de systemen waarvan de burger verwacht dat zij de orde handhaven, de zwakkeren in de samenleving beschermen of de moraal bewaken, regelmatig een scheve schaats rijden en deze liever ontkennen dan de ziekmakende omstandigheden te verbeteren en de schuldigen ter verantwoording te roepen.

Zo kwam in 2006 uit dat er sinds jaren gewelddadige en seksuele misstanden in het Nederlandse leger plaatsvinden die konden voortduren omdat, volgens toenmalig staatssecretaris van Defensie Cees van der Knaap, ‘niemand in de gaten had wat er precies aan de hand was’.¹² In datzelfde jaar kwam aan het licht dat er ook bij de marine regelmatig seksuele misstanden plaatsvinden.¹³ In 2008 ontsloeg de Koninklijke Marechaussee maar liefst 54 werknemers omdat ze de integriteitsregels hadden geschonden, bijvoorbeeld door met drugs op zak te lopen, te rijden onder invloed, hun partner te mishandelen of zelfs seks te hebben in de door hen bewaakte Gouden Koets.¹⁴

Ook ziekenhuizen, psychiatrische inrichtingen en asielzoekerscentra kunnen op grond van hun definiërende kenmerken beschouwd worden als ‘totale inrichtingen’ en daar is de situatie vaak niet veel beter. Toen de Inspectie voor de Gezondheidszorg in 2002 ontdekte dat er jaarlijks ongeveer drieduizend Nederlanders overleden als gevolg van medische fouten en dat er tussen de 52.000 en 61.000 patiënten langer dan voorzien opgenomen moesten worden in ziekenhuizen wegens schade die door de behandeling was aangebracht, trachtte toenmalig Kamerlid Boris Dittrich de misstanden in de medische wereld aan te kaarten. Dittrich werd daarbij naar eigen zeggen tegengewerkt door de ‘medische maffia’ en het Openbaar Ministerie dat zich onvoldoende inspant om alle feiten boven tafel te krijgen wanneer een familielid aangifte doet van dood door schuld. ‘De medici dekken elkaar’, aldus Dittrich, ‘want ze zijn allemaal bang om een smet op hun

naam te krijgen.¹⁵

Het Nederlands Comité voor de Rechten van de Mens strijdt al jaren voor toezicht door de staat op behandelingen in psychiatrische ziekenhuizen, die volgens het Comité eerder worden geleid door financiële belangen van de farmaceutische industrie dan door onderbouwde *best practices* en die de psychische gezondheid van patiënten ondermijnen door het toedienen van medicatie waarvan de vaak ernstige bijwerkingen niet gemeld worden of door het uitvoeren van behandelingen die in strijd zijn met de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens.¹⁶ In april 2010 werd Nederland nog officieel op de vingers getikt door het Europees Comité Sociale Rechten wegens het moedwillig uitzetten en dakloos maken van honderden kinderen van uitgeprocedeerde asielzoekers per jaar.¹⁷ Asielzoekers die, zolang hun procedure nog loopt, vaak opgesloten worden in cellen die tweemaal zo klein zijn als de standaardmaat van een gevangenis en die gelucht worden in kleine kooien die van de buitenwereld zijn afgesloten met ondoorzichtig gaas.¹⁸ Wie neemt daar de verantwoordelijkheid voor als de Nederlandse politici en de rechterlijke macht het niet doen?

17

Zimbardo en Arendt: schuld en verantwoordelijkheid

In *Het Lucifer Effect* stelt Zimbardo de belangrijke vraag wie uiteindelijk verantwoordelijk is voor het creëren en in stand houden van omstandigheden die mensen tot slecht gedrag aanzetten. Zijn lichtend voorbeeld bij de beantwoording van die vraag vindt hij in de Duitse filosofe Hannah Arendt, meer in het bijzonder in haar boek *Eichmann in Jerusalem*. Zimbardo's schatplicht aan Arendt gaat ver. In feite dicht hij haar de eer toe dat zij de eerste was die het belang en de reikwijdte van de situationele hypothese onderkende. In *Eichmann in Jerusalem* schreef zij:

[t2]De belangrijkste kwestie die opgeworpen werd in het Eichmann-proces was de veronderstelling waar alle moderne rechtssystemen van uitgaan, namelijk dat boze opzet noodzakelijk is voor het begaan van een misdrijf. [...] Wanneer die opzet ontbreekt, wanneer de aangeklaagde om welke reden dan ook, bijvoorbeeld vanwege morele ontoerekeningsvatbaarheid, niet in staat is onderscheid te maken tussen goed en kwaad, dan is er volgens ons van een misdrijf geen sprake.

(Arendt, *Eichmann in Jerusalem*, 1969, p. 277)

Met dat uitgangspunt van het strafrechtstelsel was Arendt het oneens. Van Eichmann zeiden een zestal psychiaters, na hem uitvoerig onderzocht te hebben, dat hij volkomen normaal was – ‘in ieder geval een stuk norma-

ler dan ik ben, na hem gesproken te hebben’, zei één van hen (idem, p. 257). Maar de afwezigheid van kwade opzet bij Eichmann, bezwoer Arendt, kon niet wegnemen dat hij verantwoordelijk was voor de deportatie van zes miljoenen Joden naar de gaskamers; hij was een ‘schrijftafelmoordenaar’.

18 De ‘dispositionele denkers’ gleden onmiddellijk terug in hun rol, toen de openbare aanklager opmerkte dat Eichmann ‘kwaadaardiger’ was dan hij voorwendde, terwijl de verdediger met even grote stelligheid beweerde dat Eichmann aan elkaar hing van ‘goede bedoelingen’, anders had hij niet zo hoog kunnen stijgen in de nazi-hiërarchie. Beide partijen misten Arendts pointe. De Duits-Amerikaanse filosofe Susan Neiman merkt hierover op:

[t2][Arendt] maakt duidelijk dat misdaden die zo onvoorstelbaar zijn dat de aarde zelf om vergelding roept, tegenwoordig gepleegd worden door mensen met motieven die in het ergste geval banaal zijn. [...] Misdadigers zoals Eichmann vertonen niet de subjectieve trekken die gebruikt worden om boosdoeners te identificeren, en toch waren zijn misdaden objectief zo gruwelijk dat subjectieve factoren daartegenover iedere relevantie verliezen.

(Neiman, *Het kwaad denken*, vert. Walter van der Star, 2006, p. 290)

Arendts beschuldigende vinger wees niet alleen naar de individuen of naar de Duitse oorlogsmachinerie, maar ook naar de Joodse Raden die hadden meegeholpen aan de uitvoering (wat haar niet in dank werd afgenomen). Daarnaast bepleitte zij dat het strafrechtstelsel op de schop moest:

[t2]Het probleem met Eichmann was dat er zovelen op hem leken en dat de meesten van hen niet geperverteerd waren, noch sadistisch; dat ze, toen en nog steeds, verschrikkelijk en afschrikwekkend normaal waren. Vanuit het perspectief van ons strafrechtstelsel en onze morele beoordelingscriteria beschouwd, was deze normaliteit vele malen erger dan alle gruwelijkheden bij elkaar, want het gevolg hiervan is [...] dat dit nieuwe type crimineel [...] zijn misdaden pleegt onder omstandigheden die het voor hem zo goed als onmogelijk maken om te weten of te voelen dat hij iets verkeerd heeft gedaan.

(Arendt, *Eichmann in Jerusalem*, 1969, p. 276)

Het voetspoor van Arendt volgend, betoogt Zimbardo dat we systemen ook moreel verantwoordelijk moeten en kunnen stellen voor het in stand houden en faciliteren van omstandigheden die het kwaad mede mogelijk maken. Met dat idee loopt Zimbardo, net als Arendt in haar tijd, ogenblikkelijk tegen een klassiek vooroordeel over het kwaad op. De aanwezigheid

van het kwaad veronderstelt dat er kwade bedoelingen in het spel zouden zijn, zoals het goede veronderstelt dat er goede intenties zouden zijn. Als er niemand is die kwade bedoelingen heeft, dan is er ook geen schuldige. Of wel? In zijn optredens ondervindt Zimbardo tot op de dag van vandaag praktische problemen wanneer hij de tekortkomingen van het Amerikaanse systeem voor het voetlicht wil brengen:

[t2]Amerikanen verheerlijken hun eigen land en manier van leven als geen ander volk. Ze zijn nauwelijks in staat tot relativering en zelfkritiek en dulden al helemaal geen kritiek van buitenstaanders. Probeer maar eens met een Amerikaan de schrijnende armoede, het racisme of de oorlogsmisdaden te bespreken. Dat valt niet mee. Als ik ergens een kritische lezing ga houden over wat er in de Abu Ghraib-gevangenis is gebeurd en wie daarvoor verantwoordelijk is, dan zet ik voor alle zekerheid op mijn spreekgestoelte een appel neer met een Amerikaans vlaggetje erin. Ik begin met te vertellen dat ik wel degelijk van mijn land hou en géén verrader ben. Ik citeer Thomas Jefferson dat de vrijheid om van mening te verschillen de essentie van democratie is. En dan nog heeft mijn publiek erg veel moeite met mijn boodschap.¹⁹

19

Een tweede moeilijkheid voor Zimbardo is gelegen in het feit dat de dispositionele hypothese bijna oppermachtig en alomtegenwoordig is:

De moderne psychiatrie richt zich op disposities. Hetzelfde geldt voor de klinische psychologie, persoonlijkheidsleer en psychologische testleer. Veel van onze maatschappelijke organen, inclusief geneeskunde, wet en religie, zijn op dit uitgangspunt gegrondvest. Verwijtbaarheid, ziekte en zonde, zo neemt men aan, vinden hun oorsprong in de schuldige partij, de zieke en de zondaar.

[t1]Een derde probleem voor Zimbardo is dat iemand niet verantwoordelijk kan worden gehouden voor slecht gedrag, als we ontkennen dat diegene kwade bedoelingen heeft. Susan Neiman vat dat probleem aldus samen:

[t2]Wanneer er van boze opzet geen sprake is, kunnen we de daders aansprakelijk stellen voor de [materiële] schade die ze hebben toegebracht, maar beschouwen we het als een geval van criminele nalatigheid. Daarentegen wordt iedereen die ontkent dat er bij een specifieke handeling sprake is van misdadige opzet, ervan verdacht de misdadiger vrij te pleiten.

(Neiman, *Het kwaad denken*, 2006, p. 289)

[t1]Deze kritiek is zowel Zimbardo als Arendt ten deel gevallen. Zij krijgen allebei het verwijt dat ze, door de nadruk te leggen op de omstandigheden als de grootste constituerende factor bij de totstandkoming van het kwaad, de individuele verantwoordelijkheid van de betrokkenen zouden ontkennen. Maar dit is onjuist. Arendt stelt Eichmann wel degelijk verantwoordelijk, ook al ontbrak er boze opzet aan zijn kant, en Zimbardo, zo benadrukt hij keer op keer in dit boek, houdt sergeant 'Chip' Frederick, voor wie hij optrad als getuige-deskundige tijdens het Abu Ghraib-proces, wel degelijk ten dele verantwoordelijk voor zijn daden.

Hiermee stuiten we op een obstakel in de ideeën van Zimbardo en Arendt. Toegegeven: hun nieuwe zienswijze op het probleem van het kwaad, de situationele hypothese, dwingt eenieder om dit probleem met andere ogen te gaan bezien. Het feit dat Auschwitz ooit mogelijk was, maakt dat we op een andere manier met het kwaad moeten omgaan dan we voorheen deden. Om te *kunnen* begrijpen hoe mensen tot het kwaad over kunnen gaan zonder zelf boosaardig te zijn, moeten we het probleem op een nieuwe manier benaderen, want de psychologische infrastructuur van die ramp blijkt, getuige vele experimenten die nadien gedaan zijn, nog intact en klaar om in gebruik genomen te worden. Daarnaast kreeg het kwaad in Auschwitz een nieuwe gedaante: het werd begaan door 'dit nieuwe type crimineel dat zijn misdaden pleegt onder omstandigheden die het voor hem zo goed als onmogelijk maken om te weten of te voelen dat hij iets verkeerd heeft gedaan', met andere woorden: door mensen die door het systeem dusdanig beïnvloed zijn dat ze in hun belevingswereld voorbij goed en kwaad zijn geraakt.

Maar hoe kunnen we een systeem verantwoordelijk houden voor de morele consequenties van de daden die in naam daarvan worden begaan? Een systeem is immers geen morele entiteit. Daarnaast rijst de vraag in welke mate individuen verantwoordelijk kunnen worden gehouden voor kwalijke daden die zij onder immense druk van een kwaadwillend systeem hebben begaan. Ondanks hun situationele invalshoek gebruiken Zimbardo en Arendt allebei 'verantwoordelijkheid' als een dispositioneel begrip dat zij kwantificeren in termen van 'ten dele', 'gedeeltelijk' en 'ten volle'. In hoeverre moeten wij de regering-Bush, of Bush en Cheney zelf, die in dit boek gehekeld worden wegens hun misdaden tegen de menselijkheid in Irak, verantwoordelijk houden voor hun wandaden en op basis van welke criteria gaan we dat onderscheid maken? Deze open vragen roepen op tot nader onderzoek. Zo'n onderzoek naar systemisch machtsmisbruik is broodnodig, zoals ook blijkt uit het volgende internationale voorbeeld.

De katholieke kerk

[t1]De bovenwereldlijke macht op aarde heeft het in de loop der jaren bont gemaakt op het gebied van systemisch misbruik. Nadat de katholieke kerk aanvankelijk de verantwoordelijkheid voor de zich opstapelende meldingen van stelselmatig seksueel misbruik van jongens door priesters hardnekkig had ontkend, kwam de paus uiteindelijk met een publieke verklaring waaruit niet alleen bleek dat de schuldigen van adequate rechtsvervolging zouden worden gevrijwaard, maar waarin de slachtoffers ook nog eens de zwarte piet werd toegespeeld door hen op te roepen ‘niet de eerste steen te werpen’. Een overduidelijke klap van een ‘rot systeem’ dat willens en wetens ziekmakende omstandigheden liet voortduren om de macht en status van degenen aan de top te beschermen, waarbij onschuldige en kwetsbare slachtoffers werden genegeerd en impliciet ook nog eens als ‘rotte appels’ werden aangemerkt.

Welke verwoestende gevolgen dergelijke omgevingen en het gebrek aan realiteitszin van het hiervoor verantwoordelijke systeem hebben op de psyche van een individu, werd op schrijnende wijze verwoord door een voormalig slachtoffer:

[t2]De paus zei in zijn zondagsboodschap over kindermisbruik: ‘Wie zonder zonde is, werpe de eerste steen.’ In het schooljaar 1964-1965 ben ik het speeltje geweest van een salesiaanse pater in Don Rua in 's Heerenberg. Al die jaren was dat mijn geheim, totdat er drie weken geleden over Don Rua gepubliceerd werd en ik binnen het half uur met vragen bestookt werd. ‘Het zal toch niet zijn dat jij...?’ ‘Ja, ook ik...’ Het enkele feit dat je opstaat en antwoord geeft op de vraag: ‘Jij ook?’ wordt nu veroordeeld: je gooit een steen.

De kerk en haar paus begrijpen het nog steeds niet. Ik houd mijn mond niet meer. De pater die mij misbruikt heeft leeft nog. Ik heb hem geschreven, maar hij heeft nog niet gereageerd. Zijn kerk gooit met een steen als ze mij het stenengooien verwijt, terwijl ik in een paar woorden de waarheid heb verteld die niet langer mijn geheim is.²⁰

[t1]In de wijze waarop de kerk omgaat met de kritiek, beschuldigingen en verwijten, vertoont ze alle karakteristieken van een systeem dat onder vuur ligt. Wordt zo'n systeem op zijn eigen verantwoordelijkheden aangesproken, dan treedt er ogenblikkelijk een mechanisme in werking waarbij het eigen normen- en waardenpatroon zelf niet ter discussie komt te staan (het systeem immuniseert zichzelf), maar individuen worden aangewezen als zondebokken, ten bewijze van de effectieve werking van het zelfcorrigerende mechanisme van het systeem. Er worden ‘rotte appels’ gecreëerd, wat de aandacht wegleidt van het falen van het systeem.²¹

Allereerst zien we de pogingen om de aard van de aanklacht een *andere* richting te geven. *Wij* zijn misschien fout, maar *zij* zijn nog veel fouter. Zo vergeleek de Prediker van het Pauselijk Huis Raniero Cantalamessa, in aanwezigheid van paus Benedictus XVI, de ‘ophef’ die er gemaakt werd over het seksuele misbruik met het aanwijzen van de Joden als de schuldigen voor de malaise in nazi-Duitsland.²² De Haarlemse bisschop Jos Punt wees erop dat er ook binnen niet-kerkelijke jeugdinstellingen gevallen waren van seksueel kindermisbruik.²³ Antoine Bodar beweerde in *De Wereld Draait Door* dat de protestanten er ook wel pap van lusten.²⁴ En als klap op de vuurpijl verkondigde kardinaal Simonis: ‘Wir haben es nicht gewusst.’²⁵ Onder druk van de publieke opinie moesten de katholieke zeggelieden al snel hun uitspraken nuanceren, maar de spijtbetuigingen waren mager en deden nauwelijks recht aan de slachtoffers.

Een nieuwe misdadiger, een nieuwe taal

[t1]Echt schrijnend wordt het echter als we kijken naar de manier waarop de rooms-katholieke kerk intern op kritiek reageert.

Zimbaro gaat, net als George Orwell in 1984 deed, in zijn boek in op het verschijnsel ‘Newspeak’. Aangezien de ‘nieuwe misdadiger’ een nieuwe taal nodig heeft waarmee hij nieuwe normen kan creëren, verraadt dit type zich door zijn woordkeuze. Zodra hij met zijn nieuwe taal nieuwe normen heeft gecreëerd, bevindt dit type misdadiger zich met recht voorbij Goed en Kwaad. Bijvoorbeeld: wanneer het om de aantijging van seksueel kindermisbruik gaat, noemt de Congregatie voor de Geloofsleer dat ‘uitlokking’.²⁶ Er kan volgens het canonieke recht nooit sprake zijn van ‘seksueel kindermisbruik’, want dat zou niet de priester, maar het kind tot slachtoffer bestempelen.

Dit is de verdorven kracht van het beginsel *crimen sollicitationis* (het zogenaamde ‘uitlokkingartikel’).²⁷ Dit canonieke rechtsartikel is een schoolvoorbeeld van hoe een systeem zich in allerlei bochten wringt om immuun te blijven. Intussen is het wél in strijd met de Nederlandse wet waarin het eenieder vrijstaat om, zonder dwang, aangifte te doen van een strafbaar feit. Het is ook een sprekend voorbeeld van het gebruik van eufemismen, bijnamen en de verdraaiing van feitelijke betekenissen van woorden, zoals systemen dat aanwenden om het grote publiek gerust te stellen.

Op een soortgelijke manier spraken de nazi’s niet over genocide maar over *Endlösung* (eindoplossing), zoals Zimbaro aangeeft:

[t2]Er diende een nieuwe taal uitgevonden te worden met onschuldig klinkende woorden die de waarheid over menselijke wreedheid en vernietiging moesten verhullen, zoals *Sonderbehandlung* (speciale behandeling),

Sonderaktion (speciale actie), *Umsiedlung* (emigratie) en *Evakuierung* (evacuatie). De term ‘speciale behandeling’, soms uit efficiëntie-overwegingen afgekort tot SB, was het codewoord voor de fysieke eliminatie van mensen.

[t1]En in de Tweede Wereldoorlog werden Britse jachtvliegtuigen die het vuur openden op vluchtelingen op de grond – of dit nu burgers of militairen waren – aangeduid met de codenaam *rabarber*. Slachtoffers hiervan vielen door *friendly fire*, de benaming waarmee werd aangeduid dat soldaten om het leven kwamen door toedoen van hun eigen kameraden. Toen de Franse soldaten uit de Eerste Wereldoorlog, de *poilu's*, hun oncontroleerbare, spastische lichaamsbewegingen na een artilleriebarrage betitelden als *le cafard* (de kakkerlak), schreven de Franse propagandisten in de dagbladen dat het publiek zijn soldaten moest eren als helden, maar dat het hun taalgebruik niet serieus moest nemen. (Zo erg kon dat vijandelijk vuur niet zijn geweest.)²⁸

23

In hoofdstuk 15 van dit boek stelt Zimbardo de regering-Bush in staat van beschuldiging als ‘nieuwe misdadigers’, en ook hier valt het hem op dat die regering zich bijzondere inspanningen getroostte om de betekenis van woorden officieel te veranderen: Amerika was en is officieel niet in oorlog met Irak, maar raakte verwickeld in ‘een globale oorlog tegen het terrorisme’; de mensen die werden opgepakt en in Abu Ghraib of in Guantanamo Bay terecht kwamen, waren en zijn geen ‘krijgsgevangenen’ maar ‘opstandelingen’; als er *waterboarding* toegepast werd bij die mensen, werden ze niet ‘gemarteld’ maar ‘onder druk gezet’. En het vaakst misbruikte stel woorden – dat in dit boek zo’n grote rol speelt – is het koppel ‘gevangene’, ‘verdachte’ en ‘gedetineerde’.

In alle officiële Amerikaanse documenten, of ze nu van het leger, de CIA, de senaat of de regering zelf afkomstig zijn, betitelen overheidsinstanties de mensen die in Abu Ghraib, Guantanamo Bay of elders vastzitten als *prisoners* (‘gevangenen’). Dat is feitelijk onjuist en dus misleidend: in juridisch opzicht is een ‘gevangene’ iemand die op verdenking van het plegen van een strafbaar feit aangehouden is door een daartoe bevoegde instantie, die daarna een eerlijke procesgang heeft doorgemaakt en vervolgens is veroordeeld tot opsluiting voor een bepaalde duur. Een ‘verdachte’ zit daarentegen weliswaar in preventieve hechtenis, maar tot op het moment van zijn veroordeling moet worden aangenomen dat hij onschuldig is, wat tot uitdrukking wordt gebracht in het rechtstatelijk beginsel: ‘Iedereen is onschuldig totdat het tegendeel bewezen is.’ En het begrip ‘gedetineerde’ (iemand die vastzit) overkoepelt beide (en andere) termen.

Doordat in alle Amerikaanse officiële stukken de gedetineerden in Abu Ghraib, Guantanamo Bay of elders consequent met de term *prisoners* wor-

den aangeduid, wordt gesuggereerd (a) dat er tegen hen een redelijke verdenking van het plegen van strafbare feiten bestond, (b) dat hun aanhouding geschiedde door daartoe bevoegde opsporingsinstanties, (c) dat ze een eerlijk proces kregen en (d) dat ze een straf voor een bepaalde tijd kregen opgelegd. Dat is allemaal niet het geval. Deze mensen zijn lukraak van straat opgepakt of uit hun huizen gesleurd; dat gebeurde door Jan en alleman; ze kregen geen enkele vorm van proces en vaak werden ze niet eens in staat van beschuldiging gesteld en ze zitten voor onbepaalde tijd (nog steeds) opgesloten. Dit zijn, kortom, ‘gevangenen’ noch ‘verdachten’: het zijn onschuldige mensen.

Verantwoording en dankwoord

[t1]Wij, de inleiders en vertalers, hebben de voorgaande kwestie met Zimbardo besproken, omdat hijzelf – als het gaat over Abu Ghraib of Guantanamo Bay – vaak de woorden *detainees* (gedetineerden) en *prisoners* door elkaar heen gebruikt alsof ze hetzelfde zouden betekenen. Hij is het met ons eens dat een correcte weergave van de juridische status van die mensen belangrijker is dan een letterlijke vertaling van de termen in dezen. Als Zimbardo dus te spreken komt over de *prisoners* van Abu Ghraib en Guantanamo Bay, hebben wij dit vertaald met ‘gedetineerden’ (om hun onschuld te beklemtonen), tenzij uit de context blijkt dat hij naar (voormalige) ‘gevangenen’ verwijst.

Op Zimbardo’s uitdrukkelijk verzoek hebben wij voorts, in hoofdstuk 16, naar Nederlandse voorbeelden van heldendom gezocht – mensen als Jasper Schuringa, die een terrorist in bedwang hield toen deze een vliegtuig dreigde op te blazen – en hun namen ingepast in de geëigende schema’s. Zimbardo vond dit nodig om de relevantie van ‘de banaliteit van het goede’ voor de Nederlandse lezer duidelijker voor het voetlicht te brengen. Een andere wens van Zimbardo waar wij ook gehoor aan hebben gegeven, bestond eruit dat we bij de vertaalwerkzaamheden ook gebruik hebben gemaakt van de Duitse vertaling van de hand van Karsten Petersen (*Der Lucifer-Effekt*, 2008). Karsten heeft daarin – in nauw overleg met Zimbardo – een aantal passages van eigen hand in zijn vertaling opgenomen, voornamelijk in hoofdstuk 16 en handelend over Duitse verzetsstrijders in de Tweede Wereldoorlog. Die passages wilde Zimbardo graag naar het Nederlands vertaald zien. Bij dezen. Ook hebben wij hier en daar een voetnoot van de vertalers ingelast om de verschillen tussen het Amerikaanse en het Nederlandse strafrechtstelsel te verduidelijken of, waar nodig, te benadrukken.

Ten slotte willen wij Yvonne Schreuder bedanken voor haar hulp bij het vertalen van Amerikaanse militaire termen naar een geschikt Nederlands

equivalent. Zij adviseerde ons ook om sommige termen gewoon onvertaald te laten, met als reden dat, dankzij de internationale nauwe samenwerking tussen legeronderdelen in NAVO- of VN-verband, veel Amerikaanse aanduidingen standaard zijn opgenomen in het militaire jargon. Een kort begeleidend schrijven in een voetnoot verklaart, indien nodig, waar het hier om gaat.

Rein Gerritsen en Pleun van Vliet
April 2010

Philip Zimbardo
Het Lucifer Effect

26